

Brunszvik Teréz grófnő pedagógiai életműve

Kéri Katalin

Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar, Neveléstudományi és Pszichológiai Intézet
egyetemi tanár, DSc 0000-0003-1850-3282 | MTMT: 10001418

KEYWORDS

- *Countess Teréz Brunszvik*
- *history of kindergartens*
- *history of education*
- *girls' education*
- *ego-documents*

KULCSSZAVAK

- *Brunszvik Teréz grófnő*
- *óvodatörténet*
- *neveléstörténet*
- *lánynevelés*
- *egodokumentumok*

ABSTRACT

The pedagogical life's work of Countess Teréz Brunszvik | Drawing on contemporary sources and secondary literature, this study offers a comprehensive overview of the life and legacy of Countess Teréz Brunszvik, a pedagogical thinker born 250 years ago, who played a pioneering role in early childhood education and the advancement of girls' education. The paper begins with a brief historiographical review, referencing key authors and works, followed by a detailed discussion of Brunszvik's oeuvre. An internationally recognized figure in the history of Hungarian education, Brunszvik was active during the Reform Era in Hungary, and despite numerous setbacks, she remained unwavering in her educational mission. This aristocratic woman left behind a significant corpus of so-called ego-documents – including diaries, travel notes, memoirs, and correspondence written in German and French – that provide insight into both her theoretical and practical pedagogical activities. The study presents these contributions thematically, with particular attention to her upbringing, major readings, travels, and especially her organizational work related to kindergartens and girls' education. It also highlights how her enduring belief in education, her child-centered vision, and her patriotism continue to serve as an inspiring example for Hungarians across generations and borders.

ABSZTRAKT

A tanulmány korabeli források és szakirodalmi feldolgozások felhasználásával nyújt egy összegző bemutatást a 250 évvel ezelőtt született pedagógiai gondolkodó, óvodaszervező, a lányneveléssel és a kisgyermek sorsával kiemelten foglalkozó személyiség, Brunszvik Teréz grófnő életjáról. Az írást egy rövid, a legfontosabb szerzőkre és művekre utaló szakirodalmi-historiográfiai áttekintés nyitja, és ezt követi az életmű taglalása. A magyar neveléstörténet nemzetközi szinten is ismert, kiemelkedő alakja a reformkori Magyarországon munkásságával jelentősen hozzájárult a neveléssel kapcsolatos gondolkodás megváltozásához, és kudarcai ellenére sem adta fel sohasem a céljait. A jelentős mennyiségű, úgynevezett egodokumentumot (német és francia nyelven írott naplókat, úti jegyzeteket, memoárt, leveleket) hátrahagyó arisztokrata nő elméleti és gyakorlati pedagógiai tevékenységeit az írás tematikus bontásban tárgyalja, külön kitérve neveltetésére, főbb olvasmányaira, utazásaira, kiemelten is az óvodákkal, nőneveléssel kapcsolatos szervezői munkájára, eredményeire, és rámutatva arra is, hogy életműve, nevelésbe vetett hite, gyermekszemlélete és hazaszeretete hogyan jelent példát korokon és téren átvívelően valamennyi magyar számára.

Bevezetés

A pontosan 250 évvel ezelőtt született Brunszvik Teréz grófnő kétségkívül a magyar nevelés- és óvodáztatás történetének hazánkban és határainkon túl is az egyik legismertebb alakja. Ennek fő magyarázata sokoldalúságában, széleskörű elméleti és gyakorlati munkásságában, az európai térben az úttörők között számon tartott óvodaszervezési munkájában keresendő. Széleskörű ismertsége emellett annak a nem gyakran tapasztalható forrásbőségnek, a sok ezer oldalnyi, általa írt naplóbejegyzésnek, levélnek, memoárnak és más emlékek is köszönhető, ami az életművével kapcsolatosan segíti a kutatók munkáját. Ebben, a születése kerek évfordulójához kapcsolódóan szervezett jubileumi évben kiadott, a munkássága előtt tisztelgő tudományos kötet így nem is kezdődhetne máshogy, mint az ő életművének a bemutatásával, és a vele kapcsolatos kutatások történetének legalább rövid felvázolásával.

Forrástani, szakirodalmi és kutatástörténeti bevezetés

Ha a múlt kutatója több évszázados távlatban visszatekint korábbi korszakokra, sokszor nincsen könnyű helyzetben, hiszen szembetalálja magát azzal a problémával, hogy egy adott téma, jelenség, egy régi korban élt személyiség életének a megismeréséhez nem talál elegendő mennyiségű elsődleges forrást. Ez Brunszvik Teréz neveléstörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű életművének a kutatása esetén nincs így: jóllehet, vannak forrásszegény vagy forráshiányos időszakok vele kapcsolatosan is, tevékenységének, gondolkodásának árnyalt megismerését egy sajátos körülmény segíti. Fennmaradtak ugyanis a grófnő mintegy 50 éven át vezetett naplói, és jelentős mennyiségben (több ezer oldal terjedelemben) az általa és hozzá írott levelek, saját kezével vezetett jegyzetlapok, hozzá és a családjához kötődő iratok, amelyeket egészen élete végéig szorgalmasan és aprólékosan gyűjtögetett. Nem titkolt célja volt ezzel: arra vágyott, hogy lejegyzett gondolataival hazájának hasznára legyen akkor is, ha már nem él. Halála előtt hat évvel befejezte emlékiratait is, *Félszázad életemből* címmel, ám ennek kiadására az 1850-es évek abszolutista Magyarországon nem kerülhetett sor, csak 1926-ban, Petrich Béla fordításában. Bár családja tagjai őrizték ezt a páratlanul gazdag hagyatéket, az 1930-as évekig csak kevés ember nyerhetett ezekbe betekintést. A grófnő életútjának a megismeréséhez személyes hagyatékán túl fontosak a korabeli magyar és európai sajtócikkek is, amelyek lelőhelyeinek, szövegeinek a feltárása napjainkra nagyrészt már végbement.

Brunszvik Teréz munkásságának, elméleti és gyakorlati tevékenységének, ezek magyar és európai térben való értelmezésének a témájával mostanra tetemes mennyiségű, elsődleges forrásokon alapuló, tudományos mű foglalkozik. Személye nem csupán hazánkban, de a külföldi szakirodalomban is gyakorta feltűnik. A kutatástörténeti előzmények áttekintését több szerző is elvégezte már, így készült a vele és munkásságával kapcsolatos, tudományos igényű írássokról bibliográfia (Horánszky, 1961, 331–335), historiográfiai összegzés (Hornyák, 1996a, 99–118), legújabban pedig tartalomelemző szoftverrel végigvitt elemzés érintette a legelső óvoda megalapításáról született, első szakmunkákat (Golyán, 2023, 65), és igen egyedi közelítéssel elkészült Somogyvári Lajos kutatástörténeti elemzése a Brunszvik biográfiájával kapcsolatos narratívumokról (2009, 101–109).

Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül, rövid bemutatást teszünk a Brunszvik Terézről mostanáig keletkezett főbb szakirodalmakról. Nem sokkal a halála után, 1861 novemberében a Kisdédóvókat Terjesztő Egyesület vezetősége határozatot hozott arról, hogy emlékbeszédet kell tartani az életéről. A beszéd elkészítő személy, Kacs Kovics Lajos (1806–1891) éppúgy, mint az egyesület más tagjai, korábban személyesen is jól ismerték a grófnőt, így életrajza összeállításában saját ismereteire és tapasztalataira, valamint más pályatársak (például Teleki Blanka, Leövey Klára, Irányi Dániel) emlékeire támaszkodott. A beszéd végül 1865. május 18-án hangzott el egy ünnepségen, a Nemzeti Múzeum nagytermében, és szövege két, egymást követő lapszámban megjelent a *Pesti Napló* című újságban (Kacs Kovics, 1865, 2–3). 1868-ban ugyanez a 15 oldalas beszéd egy Rapos József által szerkesztett, Pesten kiadott biográfiai kötetben is szerepelt. Ez a könyv *Brunswick Teréz grófhölgynek a legnagyobb magyar honleánynak élete és műve; vagyis a köz-alapnevelés-ügy multja és jelene hazánkban* címmel került ki a nyomdából. A szerző a szóbeli adatközlőktől szerzett információk mellett eredeti levéltári forrásokat is beillesztett a munkájába, például közreadta a *Nevelési Emléklapok* című újságban korábban már megjelent, Pestalozzitol és feleségétől származó, Brunszviknak írt leveleket. Ez a Rapos-féle kötet minden hiányossága és pontatlansága ellenére hosszú évtizedekig meghatározó életrajz volt a grófnő életével kapcsolatosan. Óvodaalapítási eredményeit már a dualizmus korától kezdve bemutatták a külföldi és hazai óvodáztatás történetét taglaló munkák is, például P. Szathmáry Károly 1887-ben megjelent műve (P. Szathmáry, 1887, 23–33). A 19. század utolsó negyedszázadában és a századfordulón számos további, hosszabb-rövidebb újságcikk került nyomtatásba a Brunszvik Teréz életútjáról, többek között Szász Károly, Karacs Teréz, Sebestyén Lajos, Binder Laura, Vay Sarolta, Gyertyánffy István, Péterfy Sándor tollából (ezek adatait l.: Horánszky, 1961, 332).

1907-ben a Magyar Pedagógiai Társaság – a neves magyar pedagógiai gondolkodó, neveléstörténész, Fináczy Ernő (1860–1935) javaslatára – pályázatot írt ki egy tudományos igényű Brunszvik-életrajz elkészítésére (Hornyák, 1996, 104). 1909-ben a felhívást újra megismételték, pályamű azonban nem született, aminek az volt a legfőbb oka, hogy nem voltak hozzáférhetők a grófnő saját iratai. A nagy áttörést egy, a Budapesti Egyetemi Könyvtár tudós munkatársaként dolgozó hölgy, a soproni születésű Czeke Marianne (1873–1942) kutatómunkája hozta el. Ő, akit a mai napig Brunszvik Teréz életével kapcsolatosan az egyik legkiemelkedőbb, úttörő jelentőségű kutatóként lehet említeni, 1926-ban elutazott Erdélybe, és betekintést nyert a De Gerando Attila özvegye, Teleki Irén által gondozott hagyatékba, aki engedélyt adott a naplók kiadására. Ezt kiemelten támogatta az akkori kultuszminiszter, gróf Klebelsberg Kunó, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, Hóman Bálint is. „A minisztérium 1.160 pengőt, a Kisdednevelők Egyesülete 240 pengőt folyósított” (Hornyák, 1996, 43) a kiadáshoz, a gazdasági válság miatt azonban az első kötet megjelenése 1938-ra tolódott. Czeke eredetileg négykötetesre tervezte Teréz naplóinak a kiadását, ezek közül azonban mindmáig csak ez az első rész jelent meg. Ebben a könyvben Czeke Marianne bemutatta Brunszvik Teréz élettörténetét is, annak 39 éves koráig. Ez a biográfia párhuzamosan aprólékos és érdekes, megismerhető belőle nem csupán a grófnő gyermek- és fiatal felnőtt kora, hanem a család és a korabeli magyar társadalom története is. Ennek a könyvnek a megjelenése után Beethoven életének jeles kutatója, a francia író, filozófus Romain Rolland (1866–1944) gratulált Czeke Marianne-nak, és úgy fogalmazott, hogy a tudós kutató ténykedésének köszönhetően Brunszvik Teréz „belép a történelembe” (Idézi: Hornyák, 1996, 105). A könyvtárosnő az 1920-as években több, Brunszvik Teréz életéhez kapcsolódó művet is jegyzett, például a H(rabovszky Józsefné) Révész Margittal (1885–1956) írt *Gróf Brunszvik Teréz élet- és jellemrajza* című munkát 1926-ban, mely Petrich Béla fordításában tartalmazta a grófnő *Félszázad életéből* címmel írott memoárját is.

A 20. század elején más hazai szerzők is hozzájárultak a páratlanul gazdag életmű árnyaltabb feltárásához, például Kemény Ferenc, aki Brunszvik Teréz Pestalozzival, illetve Fröbellel való kapcsolatát kutatta (Kemény, 1927; Uő., 1943). 1928-ban számos megemlékezést tartottak országszerte a legelső, általa száz évvel korábban alapított óvodájára és személyére emlékezve, valamint kiállítás szerveztek az óvodáztatás történetéről (Székely, 1928, 310–314), és szép számmal születtek publikációk is ehhez a kerek évfordulóhoz kapcsolódóan. 1932-ben Szegeden Benes Piroska német nyelvű bölcsészdoktori értekezést készített Brunszvikról és óvodaszervezői tevékenységéről.

A II. világháború utáni négy évtizedben Magyarországon jelentősen fellendült a Brunszvik-kutatás. Több tanulmány és forráskiadvány is megjelent ebben

a korszakban: 1961-ben, Brunszvik halálának centenáriumán például napvilágot látott egy gyűjteményes kötet, melyben Vág Ottó az óvodai nevelés története szempontjából méltatta Brunszvik Teréz életművét, Orosz Lajos a nőnevelés vonatkozásában állított neki emléket, Zibolen Endre pedig Pestalozzi Brunszvikra tett hatását elemezte (Vág, Orosz & Zibolen, 1962). Ebben a könyvben is – miként a korszak számos más pedagógiatörténeti kiadványában, a szocializmus eszményeinek megfelelően – a népnevelés, a nők esélyegyenlőségének megteremtése, a szociális érzékenység, illetve a munkára nevelés említése állt a bemutatások fókuszában. Több szerző is a baloldaliság egyik legelső képviselőjét vélte felfedezni Brunszvik Terézben, jöllehet, olykor kritikai megjegyzésekkel illették vallásos világmépét és keresztény életvitelét, és nehezen tudtak magyarázatot találni az élete utolsó részében tapasztalható, az arisztokrácia nevelése iránt megnyilvánuló érdeklődésére. Az 1970-es években ugyancsak több, óvoda- és iskolatörténeti tanulmányban is megemlékeztek a magyarországi kutatók Brunszvik Terézről, például a születésének bicentenáriumára kiadott „Brunszvik Teréz és a korabeli hazai népoktatás” című, 1975-ös írásában Mészáros István (Mészáros, 1975, 73–85), illetve a „Brunszvik Teréz és a reformkor” című tanulmányában Bajkó Mátyás (1975, 65–71).

A 20–21. század fordulóján kétségkívül a 2024-ben elhunyt, Martonvásár Város Önkormányzata által 2023-ban Pro Urbe díjjal kitüntetett Üvegesné dr. Hornyák Mária történész, könyvtárosnő említhető a leginkább elmélyült, elkötelezett Brunszvik-kutatóként: ő alapos kutatásaival nagyban hozzájárult az egész Brunszvik család történetének és magyarországi tevékenységének a feltárásához, Teréz naplóinak és levelezésének további feltárásához és értelmezéséhez, a Brunszvik-kutatás történetének és helyzetének leírásához, összességében a grófnő emlékének méltó és értő ápolásához. Kutatómunkája nélkül sokkal kevésbé ismernénk ma a hatalmas és jelentős életművet. Brunszvik Teréz biográfiáját évezredünkben több hazai neveléstörténész is bemutatta, közülük Pukánszky Béla 2022-ben angol nyelvű, e tanulmány szerzője pedig francia nyelvű tanulmányt közölt a jelentős pedagógiai életműről (Kéri, 2008). A grófnő alakját regények is megörökítették (pl.: Dániel, 1940, 1986; Székely, 1970; Gergely, 1972; Prieger, 2023), és újabban még gyermekeknek készült animációs filmben is találkozhatunk személyével „Rézi”-ként, 2025-ben pedig dokumentumfilm készül az életéről.

Brunszvik Teréz életútja

Neveltetése

Brunszvik Teréz Jozefa Anna Johanna Alojzia (eredetileg Brunswick¹) grófnő 1775. július 27-én született, az akkori magyar fővárosban, Pozsonyban. Édesapja, alsókorompai ifjabb Brunszvik Antal gróf (1746–1793), és édesanyja, az erdélyi szász származású, Wankel von Seeberg Anna (1752–1830), Mária Terézia udvarhölgye, nagymúltú és művelt családok leszármazottai voltak. A házaspárnak négy gyermeke született: Teréz, Ferenc, Jozefin és Karolina. Az édesapa nagy rajongója volt a felvilágosodás szabadság-eszményének, Teréz emlékiratai szerint nagyra tartotta például George Washington és Benjamin Franklin szabadságküzdelmét (Hornyák, 2000, 19). Humanitárius okokból támogatta az akkori magyar király és osztrák császár, II. József reformkísérleteit. Brunszvik Antal 1790-ben nevelésügyi referens volt a *regnicolaris* bizottságban (Czeke & H. Révész, 1926, 7), és ő terjesztette elő az 1790–91-es országgyűlésen a nőnevelés megreformálására vonatkozó, első magyarországi tervezetet, és számos további, iskolaügyi, oktatáspolitikai döntés fűződik a nevéhez (Mészáros, 1996, 56). Hivatali teendői mellett, otthonában is sokat foglalkozott nevelési kérdésekkel, saját gyermekei képzését is kiemelkedő feladatnak tartotta. A gyerekek tőle tanulták a klasszikus irodalom, a történelem, a filozófia és mindenekelőtt a komolyzene szeretetét.

Mivel Teréz volt szülei első gyermeke, így – miként a családi levelezésből kiderül – különös figyelem és gondoskodás övezte, maga az uralkodónő, Mária Terézia volt a keresztanyja, és kiváló neveltetésben részesült. Nagyon gyenge egészségű kislány volt, ugyanakkor érzékeny és fogékony lelkű, könnyen és szívesen tanult. Már kisgyermek korában tehetségesen zongorázott, mindössze 6 éves volt, amikor Pest-Buda arisztokratái előtt zenekari kísérettel előadta Rosetti egyik zongorahangversenyét (Czeke, 1938, LV). A Bécs melletti Hernals nevelőintézetéből fogadtak számára nevelőnőt, aki 12 éves koráig foglalkozott vele. Ekkor a kislányt egy bécsi intézetbe adták, ahol többek között a kor híres zeneszerzője, Josef Preindl (1756–1823) volt a tanára. 1788-ban az egész Brunszvik család Nyitra városába költözött, ahol Teréz lett az akkor már sokat betegeskedő édesapja ápolója, egészen annak elvesztéséig. Szeretett apja 1793-ban bekövetkezett halála nagyon megviselte az érzékeny lelkű fiatal lányt, memoárjaiban később úgy emlékezett, hogy ő volt édesapja hú mása, és még csaknem negyed század

¹ A családi név a családfán több, mint harminc változatban szerepelt, például: Brunszlyk, Brunßvyk, Brunchwik, Prunczbik, Brunszvikius, Brünczwyk, Brunczvik, Brunsvik, Brunszvik. Terézt a pozsonyi anyakönyvben a Brunzvik változattal jegyezték be születését követően. A névváltozatok részletezését és a családfa rajzát (l.: Hornyák, 2000, 10–11).

múltán, 1817-ben is ezt írta a naplójában: „Hol van az a drága ember, aki az apám volt? Huszonnégy éve sírok miatta” (idézi: Czeke, 1938, LIX).

1799-ben özvegy édesanyja az akkor 24 éves Terézt és 20 éves húgát, Jozefine-t (1779–1826) további nevelés céljából ismét Bécsbe vitte, ahol a zenetörténet óriása, Beethoven (1770–1827) tanította őket zongorázni (Hornják, 2000, 22). Az akkori császárváros pezsgő szellemi és művészeti élete nagy hatással volt a lányokra. „Az anya gyárakba, műhelyekbe, képtárakba vitte leányait, hogy minél több hasznát lássák a nagy város nyújtotta ismereteknek és tapasztalatoknak. Apai nagynénjük pedig – Finta Józsefné, ezredes, illetve a magyar nemesi testőrség hadnagyának neje – szül. Brunsvik Erzsébet – négy leányával, akik körülbelül a Brunsvik nővérekkel lehettek egy korban – gondoskodott a szórakozásról. Kirándulások kora reggel, váltakoztak színházzal és késő esti tánccal összekötött társas összejövetelekkel Fintáéknál – melyekben Beethoven is mindig résztvett” (Czeke, 1938, LXXI). Ezekről a hetekről maga Brunsvik Teréz is részletesen megemlékezett a memoárjában (Brunsvik, 1926, 43–47). A húga, Jozefine hamarosan férjhez ment, Teréz viszont tovább folytatta korábbi életvitelét, akkor már az 1762-ben apja által örökölt családi birtokon, Martonvásáron, amit a családja valóságos kis édenkertté varázsolt, és ahol 1785-ben épült meg a kastély, körülötte pedig 1810-re a csodálatos angolkert. Ez volt az a helyszín, ahol a 19. század elején különösen sokat tartózkodott Beethoven is, aki 1810-ben Fisz-dúr (op. 78) szonátáját Brunsvik Teréznek ajánlotta (Hornják, 2004, 12), és akit – a halála után feltárt levelek tanúsága szerint – gyengéd szálak fűztek a család valamely nőtagjához, a titokzatos „halhatatlan kedveshez” (ennek a témának a kutatástörténetét l.: Hornják, 2000, 79–90; Hornják, 2004, 7–20).²

² Röviden meg kell említenünk ezen a helyen, hogy Brunsvik Teréz élettörténetét a 20. század elején sok tudós Beethoven életrajzának a pontosítása miatt kutatta. Miként fentebb már utaltunk rá, a zenetörténet óriásának halála után (1827) előkerült levelei, melyeket a „halhatatlan kedveshez” intézett, valamelyik Brunsvik lányhoz íródtak. Az amerikai A. W. Thayertől való az az 1879-ben megfogalmazott gondolat, hogy a levelek címzettje valószínűleg Teréz volt. Ezt a feltevélezt vette át aztán Mariam Tenger az 1890-ben Bonnban kiadott könyvében, mint biztos tény. A francia kutató, Romain Rolland első, Beethovenről szóló könyvében ugyanezt írta, ő azonban később – forráskutató munkája, magyar és más kutatókkal való eszmecsere után – változtatott az álláspontján. Az Európában kiadott művek érdekes módon olykor pontatlan információik ellenére is sokat segítettek Brunsvik Teréz életrajzának a feltárásában. Az 1920-as évektől kezdve ugyanis ráirányították a figyelmet e nagyszerű grófnő életére és hátrahagyott írásaira. 1957-ben végleg tisztázódott a rejtély, és kiderült, hogy Beethoven titokzatos leveleinek címzettje Brunsvik Jozefine volt.

Olvasmányai

Mint ahogy akkoriban számos magyarországi nemesi családban megfigyelhető volt, Brunszvik Teréz anyanyelve is a német volt, magyarul tulajdonképpen csak hatvan éves kora után kezdett komolyabban tanulni, és tudott még franciául és olaszul is. A szülei és nevelői által nyújtott tudás mellett naplóbejegyzései és olvasmányjegyzékei szerint óriási hatást gyakoroltak rá a könyvek: a „néma mesetek” tanításai kisgyermekkorától fogva alakították gondolkodását. Kedvencei között szerepeltek az ókori görög és latin szerzők, például Homérosz, Xenophón, Cicero, Platón, Horatius és Seneca. Könyvei között nagy számban voltak vallásos kiadványok, többségében mára már elfeledett vagy kevésbé ismert szerzők tollából. Szótárral olvasott angol és latin nyelvű munkákat, és szerette az anyai nagyanyja könyvtárában talált regényeket is (Czeke, 1938, LX). Teréz ifjú korától nagy érdeklődést mutatott az esztétikai és állambölcseleti munkák iránt, például Hobbes, Voltaire, Rousseau, Herder, Rouge, Fichte és Kant könyveit forgatta. Kedvelte a történelmi tárgyú írásokat és az önéletrajzokat, jól ismerte a kortárs francia történelmi irodalmat. Élete során számos szépirodalmi munkát is olvasott, közöttük sok, korábbi időszakban keletkezett női írást is, például Mme de Sévigné (1626–1696) és Madelaine Scudery (1607–1701) műveit. Brunszvik Teréz a források szerint nagyon kedvelte az út- és tájleírásokat, és kifejezetten érdekelték a mezőgazdasági szakmunkák, főleg a növényekről szólók (l. erről: Czeke, 1938, IX. fejezet; Urbán, 1996, 19–21). Olvasott továbbá magyar műveket, újságcikkeket, lexikonokat is, ahogyan erről számos naplóbejegyzése, feljegyzése tanúskodik. Felnőtt korában, a 19. század elején, amikor érdeklődése a nevelés kérdései felé fordult, különösen sok pedagógiai szakkönyvet tanulmányozott, az olvasmányairól jegyzeteket is készített. Pestalozzival való, 1809-ben történt személyes találkozása nem csupán az olvasmányait, hanem a tetteit és gondolkodását is jelentősen befolyásolta.

Külföldi tanulmányutak

Az 1800-as évek kezdetén Brunszvik Terézt levelei és egyéb írásai szerint lekötötték a családi és magánéleti problémák. Menyasszonya volt egy, 1794-től Napóleon ellen harcoló, Szily Antal (1774–1833) nevű, Teréz levelezésében Toninak nevezett, végül nőtlenként elhunyt férfinak, akit gyermekkorától óta ismert, akihez azonban végül mégsem ment feleségül (Czeke, 1938, CXIV–CXVI). 1805-ben kelt naplóbejegyzései mutatják, hogy mennyit aggódott Teréz a hazáját is elérő Napóleon, illetve a hadi események kapcsán. Ebben az időben szinte egyetlen vígasza a zene volt, Bécsből tucatjával hozatta Magyarországra a kottá-

kat, és látogatta a Budán rendezett hangversenyeket. Megromlott egészségi állapota miatt 1808-ban az akkori híres fürdővárosba, Karlsbadba ment, hogy testileg és lelkileg megerősödjön. Ebben, a gyógyvizén kívül társasági életéről is igen híres városkában a grófnő élete fordulatot vett, ezt követően ugyanis nővérével, Jozefine-nel hosszabb európai utazást tett. *Journal de voyage* című, többnyire franciául vezetett útinaplójából jól nyomon követhető útjuk minden állomása. A két nővér utazása nem volt céltalan: azért indultak el, hogy Jozefine gyermekeinek megfelelő nevelőintézetet találjanak. Olyan iskolát kerestek, ahol a gyerekek a „tisza emberiség” szellemében, hasznos ismereteket szerezhettek. Fellázadva a sablonos nevelési módszerek és eszmények ellen, a két nővér kereste tehát a nevelés új útjait, és a felvilágosodás szellemissége szerint folyó képzésben hittek. Utazásuk során meglátogatták például Salzmann (1744–1811) világhírű intézetét Gotha mellett, és sok további, német területeken tett kirándulás után egy ismerősük tanácsára útra keltek Pestalozzi (1746–1827) Yverdoni intézetébe (Czeke, 1938, CLXXXIV–CLXXXVIII).

Abban az időben Pestalozzi neve már széles körben ismert volt Európában. Több könyve is megjelent német nyelven, például az *Egy remete esti órája* és a *Lénárd és Gertrúd*, és Brunsvik Teréz valószínűleg már a személyes találkozás előtt ismerte ezeket a munkákat. Yverdon volt az akkori új pedagógiai gondolkodók zarándokhelye. Teréz másfél hónapot töltött testvérével a nagy svájci nevelőnél, megismerkedett eközben az iskolában folyó munkával, Pestalozzi gondolataival, részt vett a gyakorta rendezett vitaesteken. Jozefine azonban nem volt elégedett az Yverdonban látott nevelési módszerekkel, így gyermekeit nem hagyta ott. Pestalozzi ugyan a nővérektől meghívást kapott Magyarországra, ő és felesége leveleket is váltott Terézzel, de látogatása végül mégsem vált valóra (l. erről: Kurucz, 1996, pp. 24–26). Nézetei, pedagógiai eszményei és iskolájának működése azonban nagy hatással volt az arisztokrata származású, ám egész népéről gondolkodó Brunsvik Terézre, aki 1809-ben ezt írta naplójába: „A korai nevelés a legfontosabb! Az, amit az ember ebben az életkorban felfog, kihat egész életére” (Czeke, 1938, 97).

Tevékeny évtizedek

Brunsvik Teréz Magyarországra hazatérve legtöbb idejét nevelési kérdéseknek szentelte. Személyesen foglalkozott Jozefine gyermekeivel, és feljegyzései szerint már az 1810-es években az volt a legfőbb álma, hogy a nevelés és a kultúra útján felemelje a néptömegeket. Ebben az időben azonban Magyarországon – hasonlóan Európa más országaihoz – ez az álom túlságosan merész volt, így Teréz óvoda- és iskolaszervező munkája során folyamatosan akadályokba ütközött. Az 1825–27-es, első reformkori magyar országgyűlés azonban fordulatot hozott

a magyar nevelés történetében. Ezen a gyűlésen sorra szólaltak fel a magyar nemesség tagjai, és Brunszvik Teréz gondolataihoz hasonlóakat fogalmaztak meg a népnevelés, a nemzet felemelése kapcsán. A grófnő ebben a szellemi-politikai légkörben nyithatta meg – a széleskörű gyűjtés nyomán befolyt pénz és saját vagyona felhasználásával – 1828-ban Budán, Krisztinavárosban, édesanyja mai Mikó és Attila utca északi sarkán álló bérházában az első magyarországi óvodát, azaz, ahogyan naplójában írta, „kisgyermekiskolát” (*Kleinkinderschule*, rövidítve: *Kkschule*). Az intézményt „anya- és mintaintézetként” (*Pflanz- und Musterschule*) emlegette. Kevésbé közismert, hogy az óvodát annak védőszentje, Avilai (Nagy) Szent Teréz (1515–1582) nyomán Teréz Iskolának hívták, ez az elnevezés azonban nem terjedt el széles körben (Hornyák, 2003, 25). A grófnő a korszak több kiváló politikusának, Kossuth Lajosnak, Wesselényi Miklósnak a támogatásával óvodákat terjesztő egyesületet szervezett, és 1833–34-ben közreműködött a bajorországi óvodák megalapításában is, például München és Augsburg városában. Sokat tett a nőnevelésért, tervei között szerepelt egy nevelőnő-képző megnyitása is, ez azonban nem valósult meg.

Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc idején Teréz támogatta a magyarok szabadságküzdelmeit, de többször is hangot adott annak a véleményének, hogy kevesebb fájdalommal és veszteséggel járna ez a történelmi jelentőségű időszak, ha korábban nagyobb gondot fordítottak volna a népnevelésre. Az 1848-ban Martonvásáron töltött nyarát leszámítva, több rokonához hasonlóan, a pesti Lipótvárosban volt ebben az időszakban, és 140 oldalnyi naplóbejegyzést készített (Hornyák, 1999, 28–29). A szabadságharc leverése után unokahúgához, Teleki Blankához hasonlóan – aki leánynevelő intézete diákjaival és tanáraival együtt a forradalom lelkes híve volt – Brunszvik Terézt is sok zaklatás érte. Az osztrák hatóságok őt is vád alá helyezték, ám idős kora miatt felmentették. 1861-ig élt, és neve már életében fogalommá, a hazafiasság szimbólumává vált Magyarországon.

Brunszvik Teréz pedagógiájának csomópontjai

Nevelési célok és eszmények

Brunszvik Teréz kevés elméleti jellegű pedagógiai írást hagyott hátra, nevelési elképzeléseit így tetemes mennyiségű, még máig sem teljesen kiadott naplói, utazási feljegyzései, emlékiratai, illetve levelei alapján lehet rekonstruálni. A neveléstörténet szempontjából nagyon fontosak azok a gyakorlati tettek is, amelyeket az óvodaügy és a nőnevelés kapcsán véghezvitt.

Miként fentebb kifejtettük, jellemének, eszményeinek az alakulására jelentős hatással voltak a korszak kiemelkedő pedagógiai és filozófiai gondolkodói. Olvasmányai és a nevelési intézményekben vagy a magánnevelés során szerzett tapasztalatai nyomán Brunszvik Teréz megértette, hogy a nemzet felemelésének, illetve az egész emberiség boldogságának alapja az egyének sikeres nevelésében rejlik. Az élete végéig mélyen vallásos, érzékeny és szenvedélyes lelkű Teréz határtalan lelkesedéssel tevékenykedett ezen cél érdekében. Úgy gondolta, a nevelés és önnevelés alappillére az, hogy ki kell fejleszteni az emberben a benne rejlő képességeket. Ehhez fontosnak tartotta az öntevékenység kibontakoztatását, amiről ezt írta: „A gyermek önmagát fejleszti, nekem arra kell ügyelnem, hogy ne műveljek semmi károsítót reá nézve.” (Czeke, 1938, 205). Pestalozzi pedagógiájával kapcsolatosan is kiemelte, hogy annak legcsodálatosabb eleme a szellem mozgásba hozása. Az, hogy a növendéknek önmagának kell önmagát fejlesztenie. Brunszvik Teréz nevelési célja a humanista, keresztény szellemű nevelés volt. Az áldozatkészség, az egyén önfeláldozása a köz érdekében: ez állt pedagógiai eszményeinek középpontjában.

Óvodaszervező tevékenysége

Brunszvik Teréz – jóllehet, pedagógiai szervező munkája széleskörű volt – külföldön és hazájában is máig elsősorban úgy ismert, mint lelkes és eredményes, példamutató és állhatatos óvodaszervező. 1809-ben, Pestalozzától hazatérve már felvetette a magyarországi óvodaalapítás szükségességét, ám hosszú időn át nem talált igazi támogatókra, sőt, a saját családtagjai részéről is sok gúny érte emiatt a terve miatt. Keserűen írta emlékirataiban: „Feszítetek keresztre..., még a keresztben is ezt fogom hajtogatni: Kisdédóvokat kell létesítenünk!” (Idézi: Czeke & H. Révész, 1926, 20). Elképzeléseit azonban a hatóságok közömbössége ellenére sem adta fel, és nagy gondot fordított önmaga szakmai képzésére. Németre fordított, 1826-ban Bécsben kiadott változatában megismerte Samuel Wilderspin (1791–1866) *A gyermekek korai neveléséről és az angol kisgyermekiskolákról* című könyvét³, melyet a neveléstörténet-írás a világon az első óvodai kézikönyvként tart számon. Az eredetileg 1823-ban megjelent munkát a bécsi Joseph Wertheimer (1800–1887) fordította németre (l. erről és kettőjük kapcsolatáról, levelezéséről: Vág, 1996, 37–46; Hornyák, 2004a 68–84). Teréz olvasott így az ú. n.

³ A mű 1823-ban a következő címmel jelent meg Londonban: *On the Importance of Educating the Infant Poor*, majd 1824-ben és 1825-ben a 2. és 3. kiadás is napvilágot látott, *On the Importance of Educating the Infant Poor, From the Age of Eighteen Months to Seven Years: Containing an Account of the Spitalfields Infant School, and the New System of Instruction There Adopted* címmel (Simpkin, London).

„skót módszerről”, vagyis a 100–200 kisgyerek egy helyiségben való foglalkoztatásának lehetőségeiről. Hatott rá továbbá Johann Peter Wagner (1730–1809), a würzburgi filozófus, aki Fichte és Schelling követője volt. Ő az anyaiskola („*Mutterschule*”) eszméjét az emberré válás fontos részének, megalapozásának tekintette.

1828-ban aztán elérkezett a várva várt pillanat: május 27-én (hivatalosan június 1-jén) Budán megnyílt a legelső magyarországi óvoda, melyet Brunszvik Teréz szervezett meg. Ez európai viszonylatban is fontos dátum, hiszen Robert Owen (1771–1858) 1817-es skóciai kísérlete után Genfben és Párizsban is csak 1827-ben, illetve 1828-ban nyílt óvoda, más városokban pedig még később. Először 11 gyermek látogatta a budai német-magyar kétnyelvű óvodát, később azonban számuk 180-ra emelkedett. Brunszvik Teréz korabeli feljegyzései szerint az óvodába főként hivatalnokok és iparosok gyermekei jártak, de voltak közöttük fuvarosok és mosónők gyermekei is. Az óvodát folyamatosan látogatták a nevelésügy iránt érdeklődő személyek, ahogyan erről az alapító ránk maradt levelezése tanúskodik (Hornyak, 2005, 51–57). A grófnő 1829-ben újabb, budai és pesti óvodákat is nyitott, ezek közül a lipótvárosi Eisenfeld utcai lett a legelső magyar nyelvű, 166 kisgyermekkel dolgozó intézmény (Draskovits, 1940, 17). Besztercebányán „Gyám- és Tanító-Intézet” névvel nyílt meg Brunszvik első, vidéki óvodája, ugyancsak 1829-ben, melyet Kern Máté vezetett. Ehhez az óvodához Zmeskall Miklós Pál (1759–1833), ottani születésű, az alapítás idején Bécsben élő nyugalmazott udvari titkár nyújtotta a legnagyobb támogatást (ennek részleteiről l.: Hornyak, 2005, 15–22). Két pozsonyi óvodáját 1830–31-ben a megbízásából segítőtje és támogatója, Anton von Rehlingen (1807–1834) szervezte meg, aki később az 1832-ben megnyitott nagyszombati óvoda tanítója lett (életéről l.: Bilibok & Sebestyén, 1984, 97–108).

Teréz már a legelső, 1828-as óvodaalapítást megelőző hónapokban megkezdte a pártolók és pénzadományaik gyűjtését. Draskovits Pál adatközlése szerint abban az évben „az egyesület 125 tagból áll és ez az egyesület 1830-ig 7474 pengőf-ot gyűjtött az óvodák céljaira” (Draskovits, 1940, 29). Így írt az akkori, korántsem könnyű időszakról maga Brunszvik Teréz: „Szüntelen fáradozásomat annak érdekében, hogy a nemes nevelés iránti érzék hazánkban is felébredjen, egyszer majd siker koronázza, és én is több leszek, mint egy név, csillagként fogok ragyogni majd az ország nemesei vagy az emberiség családjai között...” (idézi: Hornyak, 2003, 11). Ez a munkája tulajdonképpen egy, az óvodaügyet támogató egyesület kialakulásának a csíráit jelentette, melynek elnöke ő maga volt, és amely 1830-ban alakult meg. Egyesülete élén Brunszvik Teréz arra törekedett, hogy Magyarország más városaiban is óvodákat szervezzen, illetve, hogy a megalapításra kerülő óvodáknál tanácsaival, pedagógusok küldésével segítsen. Néhány év alatt mintegy tíz óvoda jött így létre, és – miként levelezéséből kiderül

– az angliai Edward Reed arra buzdította őt, hogy hozzon létre egy nagy, nemzeti egyesületet a kisgyerekek nevelése érdekében: „Minden igyekezete oda irányuljon, hogy egy nagy nemzeti egyesületet alakíthasson, amelyhez csatlakozzék a papság és a nemesség, a tudósok és a gazdagok serege. Az egyesület szigorúan nemzeti legyen, minden valláskülönbség nélkül, s tárgya csak Magyarország” – írta Reed 1830 márciusában (idézi: Hornyák, 2003, 32). 1832-ben azonban még a már meglévő egyesületet is feloszlatta József nádor (1776–1847), és Brunszvik óvodáit a Budai Jótékony Nőegylet felügyelete alá rendelte, beleértve legelső, krisztinavárosi intézményét is, és ettől kezdve Brunszvik Teréznek egyre kisebb szerepe lett a hazai óvodai mozgalomban (Hornyák, 1999, 15; Hornyák, 2003, 35–44). Az óvodaügy csak a későbbi években nyert újból valódi támogatást Magyarországon, a fő szervezők nevei között azonban ekkor már hiába keressük Teréz nevét. Ő ezekben az években főként külföldi helyszíneken, például bajorországi városokban fejtette ki óvodaszervező tevékenységét, és 1835-ben nyolc hónapos itáliai utazást is tett (Hornyák, 2005b, 18–21). Kezdeményezése hatására azonban elmondható, hogy 1836-ig 14, 1848-ig 89 „kiseddóvó intézet” jött létre hazánkban.

Nevelés az első magyarországi óvodákban

Számos korabeli forrás maradt ránk az első, Brunszvik Teréz által alapított, illetve szervezett magyarországi óvodák működéséről. Ezek, az angliai „*infant school*”-okhoz hasonló intézmények egyértelműen iskolás jellegűek voltak, több mint fele részben oktatásra, tantárgyak tanulására fordított idővel. Ennek Magyarországon is, miként mindenütt Európában, az volt a magyarázata, hogy kidolgozatlanok voltak még az óvodai nevelés módszerei. Így az óvodai nevelők (közülük többen is tanítói képesítéssel) nem tehettek mást, mint hogy lemásolták az akkori alapfokú iskolák működését, némi játékos tevékenységgel kiegészítve. A Brunszvik-féle óvodákban főleg 2 és 5 éves kor közötti gyerekeket neveltek, és a tantervekben olyan tárgyak szerepeltek, mint az írás, olvasás, geometria, számolás, nyelvtan, az emberi test részeinek leírása, a növények és állatok részeinek és hasznának megismerése, a mesterségek ismerete, pénz- és mértékegységek, időszámítás és ének, illetve a lányok számára a kötés. Egy 1830-as, Vág Ottó által idézett dokumentum szerint a Brunszvik-féle, lipótvárosi Szent József óvodában a következő tárgyak szerepeltek: vallástan, betűismeret, betűzés, alakismeret, számolás, magyar és német szavak és az elliptikus módszer (Vág, 1961, 427). A terembelsőről a ránk maradt források alapján Zibolen Endre a következőket írta: „A történeti véletlen megtartotta a legelső, krisztinavárosi ’kisgyermeki őrintézet’ leltárát, amely 1829 végén vagy 1830 legelején készülhetett, tehát mintegy másfél évvel az óvoda megnyitása után. A fontosabb berendezési

tárgyak: 15 iskolapad, 8 'leckeállvány', 1 írotábla állvánnyal, hangoztató gép és fekete szekrény 'némely dolgok megőrzésére'" (Zibolen, 1996, 87). Benes Piroska kutatásai alapján ez megfelelt a Wilderspin-féle mintának (Benes, 1932, 73–74). A Brunszvik-féle óvodákban fontos szerepet kapott a szemléltetés, és az olvasást az akkori korszak legmodernebb módszereivel tanították a kisgyerekeknek.

Hornyák Mária kutatásai szerint Brunszvik hazánkban teljesen újdonságnak számító óvodaszervező törekvéseiről, eredményeiről 1829 nyaráig nem volt híradás a hazai, a nevelés ügye iránt egyébként növekvő érdeklődést mutató sajtóban. Akkor a *Hasznos Mulatságok* című lap közölt egy írást Rehlingen tollából, melyben más információk mellett ez szerepelt: „Ebben a' gyermekek mindjárt a' korokhoz alkalmas hasznos tárgyakra taníttatnak, és még a játékok is úgy vannak elintézve, hogy a gyermekek illy alkalmatossággal nem csak semmi kárt nem tehetnek, semmi illetlenséget, avagy pajkosságot el nem követhetnek, hanem inkább lelkökre 's eszökre nézve pallérozódnak. A célra nézve van egy nagy tiszta, 's körös körül ülni való padokkal, külömbféle, tanulásra való tárgyakkal, a' kisdedeket oktató 's mulattató szerekekkel felkészült szála [értsd: terem, a szerk.]; van azonkívül egy árnyékos játszó hely, melly arra nézve van felállítva, hogy a' gyermekek testöket a' szabad levegőben is feléleszthessék 's megerősíthessék” (idézi: Hornyák, 2004c). Egy 1830-ban Pozsonyban megjelent újságcikkben Brunszvik krisztinavárosi óvodájának munkájáról, az ott követett pedagógiai módszerekről a szerző, Rummy Károly György az alábbiakat írta: „A megérkező gyermekeknek, akik reggeltől estig itt maradnak, hogy egyrészt tanuljanak és művelődjenek, másrészt hogy felügyelet mellett játsszanak és szórakozzanak, miközben a szüleik a napi keresetük után járnak, egy ábécés- és olvasókönyvet adnak a kezükbe. A gyermek vagy maga betűz, ha abban már van gyakorlata, vagy egy célszerű hangoztató módszer szerint a tanító mondja elő neki a betűket és a szótagokat, és azokat a gyerek megismétli. A számolást részint a táblán zsinóron függő golyók segítségével végzik, amelyek az összeadást és a kivonást szemmel láthatóvá teszik, részben a gyakori felmondás útján könyv nélkül betanult egyszeregy révén, részben a fejszámolási gyakorlatok által. A bibliai történeteket a gyermekek vonzó módon, azoknak a falon függő képeknek a megmagyarázása révén tanulják meg, amelyek különféle bibliai történeteket ábrázolnak. Ezeket a bibliai történeteket este sok gyermek el szokta mesélni a szüleinek, mint ahogyan az iskolában tanult jelmondatokat és erkölcsi mondásokat is elmondják nekik, ily módon feltétlenül hozzájárulnak azoknak az alsóbb néposztályokból származó szülőknek a neveléséhez, akiket ifjúkorukban elhanyagoltak.

A természettant és technológiát a gyermekek ugyanúgy játszva tanulják saját szemléletből, amennyiben a tanító bemutatja és leírja nekik egyrészt az állatok

és növények falon függő képeit, a préselt növényeket, az állat-, növény- és ásványország azon produktumait, amelyekből készítmények (műtermékek) lesznek, pl. gyapjú, gyapot, len, selyem stb., és az ezekből készült iparcikket, és elmagyarázza a természeti produktumok feldolgozásánál szerzett tapasztalokat... Egy tárgy tanítása egy bizonyos számú gyermeknél nem tart negyed- vagy félóránál tovább, azután ezek a gyermekek az udvaron lévő tágas játszótérre mennek, és felügyelet mellett hagyják, hogy ugráljanak, gimnasztikai és más játékokat játszanak. E játszótéren csodás tisztaságot találtam...” (Rumy, 1830, 253–255, idézi: Hornyák, 2004c, 362).

Az óvodában eltöltött idő átlagosan heti 48 óra volt, és ezen idő körülbelül 12 százalékát fordították a gyerekek játéokra. Délben mindig megszakították a foglalkozásokat, és a kicsik hazamentek ebédelni. Fontos és érdekes adat, hogy (Európában egyedülálló módon) a gyermekek egészségügyi ellenőrzését az első magyar kisdédóvó intézetben orvos végezte (Draskovits, 1940, 17).

Brunszvik Teréz új módszerek iránti fogékonyságát mi sem jellemezte jobban, mint hogy Magyarországon az elsők között volt, aki megrendelte Friedrich Fröbel (1782–1852) óvodai foglalkoztató eszközeit, és egyik pesti óvodában arra is kísérletet tett, hogy bevezesse a német pedagógus módszereit. A grófnő tudta, hogy az óvodák működése csak akkor lehet igazán sikeres, ha a gyerekek nevelését képzett személyek végzik, ezért sokat fáradozott az óvóképzés ügyében, a belvárosban létrehozott egy „példányintézetet” a képzés- és továbbképzés céljaira. (Magyarországon az első férfi óvókat képző iskola egyébként 1837-ben nyílt meg Tolnában.) Az óvodai módszerek, szervezés és óvóképzés dolgában Teréz nagyon sokat levelezett kora neves külföldi szakembereivel. Utazásai és levelei nyomán személye tulajdonképpen összekötő kapoccsá vált Európa más országai és Magyarország között. 1834-ben az első volt, aki aláírta egy országos óvodai egyesület alapító okiratát, 1836-ban azonban nem kapott helyet a Kisdédóvó Intézetet Magyarországon Terjesztő Egyesület igazgatói választmányában.

Nőnevelés

A nyomtatott és kéziratos formában ránk maradt különböző források egyaránt azt bizonyítják, hogy Brunszvik Terézt már fiatal korától foglalkoztatták a nőnevelés kérdései. Bár pedagógiai munkásságának gerincét az óvodaalapítások terén kifejtett tevékenysége jelentette, kétségkívül sokat tett a leányiskolák létrehozása érdekében is. A magyar nőnevelés későbbi jeles alakjai – a nővére leánya, a saját „szellemi gyermekének” tekintett Teleki Blanka (1806–1862) (kapcsolatukról l.: Hornyák, 2012), valamint Karacs Teréz (1808–1892), Leövey Klára (1821–1897), és Teleki Emma (1809–1893), az ő leánya, De Gerando Antonina (1845–

1914), ahogyan mások is – az ő útmutatásai és tervei nyomán, az ő példáját követve fordultak nevelési kérdések felé. Az 1790-es években, hasonlóan Európa más országaihoz, Magyarországon is tapasztalható volt a nőemancipációs törekvések megjelenése. Több, korabeli neves szerző (zömmel férfiak) költeményekben és leveleikben kiálltak a nők művelődési jogai mellett, és a nemesség nőtagjai kivívták a lehetőségét annak, hogy legalább hallgatóként, a karzaton helyet foglalva részt vegyenek az országgyűléseken. A korszak haladó magyar gondolkodói a 18. század végén a nőkre mint leendő anyákra tekintettek, és gyermekeik felnevelése szempontjából kívánták műveltségüket emelni.

A 19. század első felében a jakobinus (forradalmi) mozgalom leverése után, annak megtorlásaként Magyarországon egy ideig nem hívtak össze országgyűléseket. Ebben az időszakban, és különösen az 1820-as évek második felétől a magyar arisztokrata és köznemesi származású hölgyek közül is sokan a nemzeti ébredés lelkes szószólói lettek, ruhaviseletükkel, zenéikkel, színjátékaikkal és a magyar nyelv használatával fejezték ki elkötelezettségüket hazájuk iránt. Ebben az időben a nevelési tárgyú művekben a nők már nem csak mint leendő anyák, hanem mint „honleányok” szerepeltek. Az akkori sajtótermékek hasábjain egyre többen hallatták a hangjukat, és gyakoriak voltak a nők hivatásáról, szerepeiről szóló, heves viták (l. erről részletesen: Kéri, 2018, 283–384).

Brunszvik Teréz a nők egyenjogúsításának egyik legelső és leglelkesebb híve volt Magyarországon. A téma iránti érdeklődését nyilvánvalóan elsősorban édesapjának köszönhette, aki maga is sokat foglalkozott ezzel a kérdéssel, illetve annak a szellemi-kulturális közegnek, ami a sokat utazó, élénk társasági életet élő és sokat olvasó ifjú grófkisasszonyt körülvette. Már az 1820-as években felháborodottan írt arról, hogy milyen igazságtalanságnak tartja azt, hogy a férfiak előtt valamennyi pálya nyitva áll, bármit tanulhatnak, a nőket ugyanakkor a négy fal közé szorítják és működésük tere csakis a családi otthon. Ránk maradt feljegyzései bizonyítják, hogy nőegyleteket akart szervezni, és a szegény sorsú asszonyokon a karitatív szervezetek működtetése mellett oktatással és mesterségek tanításával akart segíteni. Ugyanakkor kiemelendő, hogy több művében is kifejtette azt, hogy a nők elsődleges hivatása az anyaság, és – Pestalozzihoz hasonlóan – hirdette, hogy a gyermekek nevelésében, jellemük formálódásában az édesanyáknak van leginkább döntő szerepük, hiszen éppen ők azok, akik a mindenre fogékony, érdeklődő kisgyerekekkel a legtöbb időt töltik. Úgy gondolta, hogy a nők az emberiség „fontosabb fele”. Csakúgy, mint kora számos pedagógiai gondolkodójának, Brunszvik Teréznek is határozottan az volt a véleménye, hogy mindenfajta társadalmi probléma orvosolható helyes és hozzáértő nevelés által. Írásait olvasva kitűnik, hogy pedagógiai optimizmusa, lelkesedése – mely nem volt mentes az ellentmondásoktól sem – határtalan volt. Szerinte a nőnevelés nem csak magát a nőt szabadítja fel és nemesíti, hanem azáltal, hogy a művelt

nők művelt embereket nevelnek gyermekeikből, a társadalom megszabadul a problémáktól, és ha ez mindenütt a világon végbemegy, akkor az az egész emberiségre nézve áldás hoz. Tulajdonképpen óvodaszervező tevékenysége is ehhez a gondolatkörhöz tartozó eszményeken alapult.

Brunszvik Teréz eleinte azokkal a pesti és budai nőegyletekkel tartott kapcsolatot, amelyeket elsősorban arisztokrata származású hölgyek működtettek. Ezek az egyletek főként népiskolákhoz kapcsolódó tanfolyamokat szerveztek, például kézimunka-kurzust, illetve adományokat osztogattak a rászorulóknak. Teréz hamarosan rájött, hogy ennél komplexebb, alaposan átgondolt és megszervezett, hatásosabb nevelői munkára van szükség. Először családja martonvásári kastélyához kapcsolódóan kezdett el foglalkozni hat leány nevelésével. Ez a képzés jelentette az alapját későbbi cselédiskolájának. Ezt követően – már az 1820-as évek végén – az újonnan nyílt óvodák pedagógusszükségletének biztosítására óvónőképző intézet felállítását tervezte. Ebben az időben Magyarországon az óvodákban szinte kizárólag férfiak foglalkoztak a kisgyerekekkel, és az első képzőintézmény is fiú hallgatókkal kezdte meg a működését (l. erről: Kéri, 2023b). Brunszvik Teréz azonban úgy gondolkodott, hogy erre a nevelői feladatra a nők alkalmasabbak. Terve megvalósulására azonban sokáig kellett várni, hiszen a magyarországi óvodákban csak 1858 után kezdtek képzett óvónők dolgozni.

A cselédlányok képzését szintén gyermeknevelési szempontból tartotta fontosnak. Az akkori tapasztalatok szerint ugyanis a gazdag családoknál alkalmazott cselédlányokat gyakran nem csupán a házimunkák elvégzésével, hanem a gyerekek nevelésével is megbízták. Brunszvik Teréz úgy vélte, ezért nem mindegy, milyen a beszédjük, az erkölcsük, a műveltségük. 1829-ben nyílt meg a cselédképzésre szolgáló iskolája, ez azonban nem volt hosszú életű, érdeklődés híján be kellett zárni. Nagyobb sikere volt egy másik, Brunszvik Teréz által megszervezett budai ipariskolának, ahol a gyerekeket kézműves termékek előállítására tanították, például szalmakalap, szalma- és posztópapucs készítésére. Tanultak itt ezen kívül számtant, éneket, erkölcsant, hittant. Ezen iskola működésének nyilvánvalóan Pestalozzi pedagógiája volt az ihletője: hasznos munkák elsajátítása közben erkölcsi és elemi ismeretek tanítása volt a képzési anyag.

Az 1840-es években Brunszvik Teréz figyelme is a középszintű nőnevelés felé fordult. Addig a korszakig Magyarországon csak néhány olyan iskola működött, ahol az elemi szintet meghaladó leánynevelés folyt. Az 1777-ben, majd 1806-ban kiadott *I. és II. Ratio educationis* című tanügyi szabályzat a közép- és felsőoktatás kapcsán tulajdonképpen szinte csakis a fiúk képzéséről rendelkezett. Az intézményesült tanítónőképzésben sem hoztak ezek a rendeletek változást. A Magyarországon akkoriban működő apácarendek (Orsolyiták, Notre Dame) zár-

daiskolái leginkább alapfokúnak tekinthető nevelést nyújtottak. Teréz nyilvánvalóan hallott és olvasott azokról az egyéni kezdeményezésekről, amelyek a lánynevelés érdekében születtek hazájában. Ilyen volt például Tessedik Sámuel (1742–1820) evangélikus lelkész Szarvason működő iskolája, ahol lányok is tanultak a 18–19. század fordulóján, illetve Steinecker Gusztáv (1809–1877) Debrecenben létrehozott leánynevelő intézete az 1830-as években. Kiindulópontot jelenthetett továbbá számára Fáy András (1786–1864) *Nőnevelés és nőnevelő intézetek hazánkban* című, 1841-ben megjelent műve, jóllehet, annak számos megállapításával vitázott, és a szerzőtől eltérően a nők számára a férfiakéval azonos művelődési lehetőségeket követelt. Wesselényi Miklós báró (1796–1850) 1843-ban Brunszvik Terézhez írott levele bizonyítja a grófnő komoly tervezői munkáját ezzel kapcsolatosan: „Nagyon megörültem, mikor megtudtam, hogy Ön egy nevelőnőket képző intézet alapításának a gondolatával foglalkozik. (...) Bezerédjtől tudom, hogy Önnek, tisztelt Grófnő, már van egy részletesen kidolgozott terve. Nagyon boldoggá tette, hogyha kegyeskedne közölni ezt velem, és aztán Önnel együtt, egyesült erővel megkezdhethénk a nagy és nemes munkát” (közli: Hornyák, 1996b, 30).

Brunszvik Teréz az 1840-es években tehát lelkesen fáradozott egy magyar nevelőnő-képző intézet felállításán, ám végül rokonaitól, ismerőseitől nem kapott ehhez anyagi támogatást, jóllehet, Wesselényihez hasonlóan, sokan közülük csodálattal nyilatkoztak a fáradhatatlan szervező egyéniségről, az „agg grófnőről”. Ebben az időben – eltérően korábbi nézeteitől – úgy gondolkodott, hogy a magyar nemzeti haladás érdekében elsőrendű feladat az arisztokrata származású lányok nevelése, és csak ezt követően kerülhet sor a népnevelés kiterjesztésére. Nem elégedett meg a mások által javasolt három-négy éves nevelési programokkal, hanem tíz évre elosztva dolgozta ki nőneveléssel kapcsolatos tantervi javaslatát. Eközben szorgalmasan látogatta a pesti magánnevelő intézeteket, és próbált minél több módszertani tapasztalatot gyűjteni. Iskolaszervező törekvései azonban nem jártak sikerrel, mert az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc, majd ennek leverése nem tette lehetővé az általa megálmodott nemzeti szellemű nevelőnő-képző létrehozását. A leánynevelésről megfogalmazott gondolatai, a magyar reformnemzedék tagjaival (politikusokkal, pedagógiai gondolkodókkal) folytatott vitái és eszmecseréi azonban nem voltak teljesen hiábavalók, hiszen szellemi örökségéből a 19. század végén sokat merítettek a leány-középiskolák szervezői.

Brunszvik Teréz grófnő emlékezete

Brunszvik Teréz elméleti és gyakorlati értelemben vett pedagógiai életművének jelentős hatása volt kortársaira csakúgy, mint későbbi korok gondolkodóira és oktatáspolitikusaira. Ennek többféle magyarázata van. Egyrészt az, hogy halála

után néhány évvel az 1867-es kiegyezés kedvező helyzetet teremtett ahhoz, hogy Magyarországon kiteljesítsék az óvoda- és iskolaügyet, ezeken belül a leánynevelést és a pedagógusképzést. Az 1868-as népoktatási törvény megadta ehhez a szükséges alapot és kereteket. A törvény megalkotói közül sokan – például az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter, báró Eötvös József is – jól ismerték a szabadságharcot megelőző pedagógiai terveket és törekvéseket, és támaszkodtak is ezekre. Brunszvik Teréz életműve így a halála után is többször, folyamatosan előkerült hazájában. Egyrészt az óvodák, másrészt a tanítónőképzők és a leányközépiskolák kapcsán. Nevét és munkásságát jól ismerték azok, akik a századvégen az óvodák fejlesztését tűzték ki célul, és 1891-ben megalkották Magyarországon az óvodai törvényt. Gondolatainak lelkes éltetője volt nővérenek az unokája, De Gerando Antonina, aki a 19–20. század fordulóján sokat tett a magyar lánynevelés érdekében (életéről l.: Kéri, 2023). Ő is írt arról a bizonyos „belső élmény”-ről, amely 1809. március 29-én, nagyhét szerdáján érte a grófnőt, a Pestalozzinál tett látogatása után. Teréz maga Istentől való üzenetként írta le ezt a „megvilágosodást”, kiemelve és többször is hangoztatva, hogy azon a napon értette meg, hogy feladatot kapott egész életére: a szegény gyermekek nevelését. Brunszvik későbbi feljegyzéseiből is kiderül, hogy „Istentől rendelt hivatásának” érezte a szegények megsegítését, és naplóiban később is ünnepelte azt a szerdát. A grófnő írásainak alapos elemzése alapján kijelenthető, hogy számára nem egyszerűen a saját korában oly divatos filantróp és humanisztikus nevelés volt a cél és eszmény, hanem kifejezetten a keresztény szellemű nevelés.

Saját írásaiból tudjuk, hogy az életrajzok Brunszvik Teréz grófnő kedvenc olvasmányai közé tartoztak. Azt gondolta, hogy valamennyi életrajz hordoz tanulságot. A naplójában bevallotta, mennyire szeretné, hogy egykor majd valaki megírja az ő életrajzát is, mégpedig „nemesen, lendületesen, hazafiasan, keresztényien”, és úgy, hogy az adja majd hű tükrét annak a kornak is, amelyben élt. Az elmúlt jó másfélszáz évben a munkásságával és írásaival foglalkozó kutatók számos könyve és tanulmánya ellenére sem mondhatjuk még el, hogy ez a kívánsága maradéktalanul teljesült, hiszen a sok, vele kapcsolatosan készült mű gazdag anyaga ellenére is elmondhatjuk, hogy máig nem létezik még egy széles forrásbázison nyugvó, teljes Brunszvik-életrajz. Pedig ez az arisztokrata származású, klasszikus műveltségű, Európát ismerő és hazája sorsát a szívében viselő grófnő megérdemli a figyelmet. Ő volt az a nő Magyarország történelmében, aki kortársaitól kiérdemelte a „legnagyobb magyar honleány” megnevezést, Jókai Anna szavaival szólva „reneszánsz egyéniségű nagyasszony” volt. Emlékét élteti Martonvásár, a „Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka” Alapítvány, a hazai és határon túli magyar óvopedagógus-képző intézmények, neve ott él a róla elnevezett óvodákban, termekben, pedagógusoknak adományozható díjban, a Soproni Egyetem

Benedek Elek Pedagógiai Karán 2025-ben létrehozott Kárpát-medencei Brunsvik Teréz Módszertani Központ műhelyeiben, és minden, a gyermekek, a nevelés és a magyarság iránt elkötelezett ember szívében.

Kacs Kovics Lajos az 1865-ben tartott emlékbeszédében azt mondta róla, hogy „gróf Brunswick Terézt életnagyságban az utókor fogja kellően méltányolva felismerni, midőn a parányi csirából termékeny fa lesz”. 2025-ben, születése 250. évfordulóján mi már tudjuk, hogy ez a látomás mostanra valósággá lett: Brunsvik Teréz grófnő teljes nagyságában áll előttünk, és példát mutat a kisgyermekkel való bánásmód, a nevelés, az áldozathozatal és a felelősségvállalás, valamint a hazaszeretet szempontjából.

Felhasznált irodalom

- Bajkó Mátyás (1975). Brunsvik Teréz és a reformkor. *Ma és Holnap*, 3(1), 65–71.
- Benes Piroska (1932). *Gräfin Therese Brunsvik und die Kleinkindererziehung ihrer Zeit*. Szeged, Symposion könyvek 16.
- Bilibok Péterné & Sebestyén Istvánné (1984). *Rehlingen Antal élete és munkássága*. In: Bilibok Péterné & Sebestyén Istvánné & Zibolen Endre: *Első óvodáink életéből 1829–1833*. Budapest, 97–108.
- Brunsvik Teréz (1926). Fél század életemből. In: Czeke Marianne & H. Révész Margit: *Gróf Brunsvik Teréz élet- és jellemrajza. Emlékiratai*. Fordította: Petrich Béla. A „Kisdednevelés” kiadása, Budapest, 39–108.
- Czeke Marianne & H. Révész Margit (1926). *Gróf Brunsvik Teréz élet- és jellemrajza. Emlékiratai*. Fordította: Petrich Béla. A „Kisdednevelés” kiadása, Budapest, <https://tinyurl.com/m7c3m95>
- Czeke Marianne (szerk, 1938). *Brunsvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései I. k.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest <https://tinyurl.com/724fw43j>
- Czeke Marianne (1938). *Brunsvik Teréz grófnő naplójáról és iratairól*. In: Brunsvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései I. k. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, XI-CCCCL. <https://tinyurl.com/bdfwhcfw>
- Dániel Anna (1940). *Angyalkert (Brunsvik Teréz élete)* Dante, Budapest <https://tinyurl.com/mwhwdtm9>
- Dániel Anna (1986). *Teréz küldetése*. Kossuth, Budapest <https://tinyurl.com/d6xh6328>
- Draskovits Pál (1940). *A magyar kisdednevelés és kisdedóvónőképzés története és jelen állapota*. Gabriel Á. utóda, özv. Pauly Károlyné Könyvnyomdája, Szombathely <https://tinyurl.com/5n8ym4jn>
- Fáy András (1841). *Nőnevelés és nőnevelő intézetek hazánkban*. Trattner Károly betűivel, Pest
- Gergely Márta (1972). *Teréz, a kedves halhatatlan*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest
- Golyán Szilvia (2023). A hazai óvodapedagógus-képzés történetével összefüggő közlemények szisztematikus szakirodalmi áttekintése. *Gyermeknevelés*, 11(2–3), 61–80. <https://doi.org/10.31074/gyntf.2023.2-3.61.80>
- Horánszky Nándor, ifj. (1961). Brunsvik Teréz élete és működése a bibliográfia tükrében. *Magyar Pedagógia*, 61(3), 331–335. <https://tinyurl.com/3h5tpudx>

• A tanulmányban előforduló webes hivatkozások legutolsó ellenőrzési időpontja: 2025. november 1.

- Hornyák Mária (1994). Brunsvik Teréz naplói. In: Kiss Jenő (szerk.): *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve XXXIII. 1988-1989-1990*. FSZEK, Budapest, 42–44.
- Hornyák Mária (szerk., 1996a). *Nőttön nő tiszta fénye – Tanulmányok Brunsvik Teréz emlékezetére*. Brunsvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány, Martonvásár, <https://tinyurl.com/4zj9s89s>
- Hornyák Mária (1996a). A Brunsvik Teréz-kutatás eredményei. In: Hornyák Mária (szerk., 1996a.). „Nőttön nő tiszta fénye”. *Tanulmányok Brunsvik Teréz emlékezetére*. Brunsvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány, Martonvásár, 99–118. <https://tinyurl.com/4zj9s89s>
- Hornyák Mária (összeáll., 1996b). „Törekedjete a szeretetre!” – *Emlékműsor Brunsvik Teréz halálának 125. évfordulóján*. Brunsvik Klub, MTA Mezőgazdasági Kutatóintézete, Martonvásár <https://tinyurl.com/38uyrwwp>
- Hornyák Mária (sajtó alá rendezte, bevez., jegyzetekkel ellátta, 1999). „Magyarország, Veled az Isten!” *Brunsvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849*. Argumentum, Budapest <https://tinyurl.com/5464twvh>
- Hornyák Mária (2000a). *Beethoven, Brunsvikok, Martonvásár*. MTA Mezőgazdasági Kutatóintézete, Martonvásár, <https://tinyurl.com/yvdb2nrk>
- Hornyák Mária (szerk., 2000b.). *Brunsvik Teréz: Versek, cikkek, levelek, naplódézetek*. Brunsvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány, Martonvásár, <https://tinyurl.com/mua5cxt3>
- Hornyák Mária (2003). *Első óvodánk története. Buda – Krisztinaváros, 1828–1867*. Brunsvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány, Martonvásár, Örláng füzetek 8. <https://tinyurl.com/ufe39f26>
- Hornyák Mária (2004a). Az európai óvodaügy hőskora Brunsvik Teréz levelezésének tükrében. I. rész: A bécsi Wertheimer Wilderspin-fordításának megjelenésétől az első budai kisdóvóig (1826–1828) *Neveléstörténet*, 1(3), 68–84. <https://tinyurl.com/bbrwrvuv>
- Hornyák Mária (sajtó alá rendezte, bevez., jegyzetekkel ellátta, 2004b): *Beethoven Brunsvik Teréz naplóiban*. A Brunsvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány lapjának melléklete, Martonvásár, Örláng füzetek 9. <https://tinyurl.com/yc5mj7rm>
- Hornyák Mária (2004c). Brunsvik Teréz óvodái és a sajtó. *Magyar Könyvszemle*, 120 (4), 353–373. <https://tinyurl.com/3jc39tk7>
- Hornyák Mária (2005a). Az európai óvodaügy hőskora Brunsvik Teréz levelezésének tükrében. II. rész: 1828–1831. *Neveléstörténet*, 2(1–2), 49–73. <https://tinyurl.com/bdmbz8zw>
- Hornyák Mária (2005b). Az európai óvodaügy hőskora Brunsvik Teréz levelezésének tükrében. III. rész: 1831–1836. *Neveléstörténet*, 2(3–4), 5–24. <https://tinyurl.com/mr3aryh8>
- Hornyák Mária (A bevezető tanulmányt írta, a forrásokat válogatta és sajtó alá rendezte, 2005c). *Brunsvik Teréz és a Felvidék első óvodái. (Besztercebánya, Pozsony, Nagyszombat)*. A Brunsvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány lapjának mellékletei, Martonvásár, Örláng füzetek 11. <https://tinyurl.com/3r3f5pmz>
- Hornyák Mária (2012). *Brunsvik Teréz „szellemi gyermeke”: Teleki Blanka (1806–1862)*. A Brunsvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány lapjának mellékletei, Martonvásár, Örláng füzetek 13. <https://tinyurl.com/2f3zkw4t>
- Kacskovics Lajos (1865). Emlékbeszéd gr. Brunsvik M[ária] T[erézia] felett. 1–2. *Pesti Napló*, 1865. május 21. 16(2–3.) <https://tinyurl.com/5238euad>, és 1865. május 23. 16(2–3), <https://tinyurl.com/bdfzu49p>
- Kemény Ferenc (1927). Pestalozzi Magyarországon. *Magyar Paedagogia*, 36 (3–6), 92–99. <https://tinyurl.com/2s4cyjz2>
- Kemény Ferenc (1943). A Fröbel – Brunsvik-probléma. *Magyar Paedagogia*, 52(2), 137–146. <https://tinyurl.com/43e2v522>

- Kéri Katalin (2008). Thérèse Brunswick (1775–1861) In: Houssaye, Jean (dir.): *Femmes pédagogues. Tome I. De L'antiquité au XIXe siècle*. Éd. Fabert, Paris, 281–307. <https://tinyurl.com/5ej34sc7>
- Kéri Katalin (2018). *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekin-téssel és nőtörténeti alapozással)* Kronosz, Pécs, <https://tinyurl.com/3hermj6r>
- Kéri Katalin (2023). Antonina de Gerando (1845–1914): Pedagogue and Education Theorist. In: Réka M. Cristian – Kérchy Anna (eds.): *Pioneer Hungarian Women in Science and Education*. T. II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 155–167. <https://tinyurl.com/3hdb8ksc>
- Kéri Katalin (2023). Óvó úr vagy óvónő? Szakmások és az óvopedagógusi pálya feminizálódása. *Gyermeknevelés*, 11(2–3), 45–60. <https://doi.org/10.31074/gyntf.2023.2-3.45.60>
- Kurucz Rózsa (1996). Brunszvik és Pestalozzi. In: Hornyák Mária (szerk.): „Nőttön nő tiszta fénye”. *Tanulmányok Brunszvik Teréz emlékezetére*. Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány, Martonvásár, 22–36. <https://tinyurl.com/4zj9s89s>
- Mészáros István (1975). Brunszvik Teréz és a korabeli hazai népoktatás. *Ma és Holnap*, I. sz., 73–85.
- Mészáros István (1996). Nemzetnevelés és első óvodáink. In: Hornyák Mária (szerk.): „Nőttön nő tiszta fénye”. *Tanulmányok Brunszvik Teréz emlékezetére*. Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány, Martonvásár, 56–68. <https://tinyurl.com/4zj9s89s>
- P. Szathmáry Károly (1887). *A magyar kisdedovás és nevelés rövid története*. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság Rt., Budapest, 23–33. <https://tinyurl.com/5a27aft>
- Prieger Zsolt (2023). *Kedves Teréz! Martonvásári levelek*. Corvina, Budapest
- Pukánszky Béla (2022). Teréz Brunszvik (1775-1861) and Blanka Teleki (1806-1862): The Pioneers of Women's Education in Nineteenth-Century Hungary. In: Réka M. Cristian – Kérchy Anna (eds.): *Pioneer Hungarian Women in Science and Education*. T. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 21–35. <https://tinyurl.com/mr2ktzsv>
- Rapos József (1868). *Brunswick Teréz grófhölgynek a legnagyobb magyar honleánynak élete és műve; vagyis a közalapnevelés-ügy multja és jelene hazánkban*. Kunosi és Réthy Ny., Pest
- Rumy [Carl Georg] (1830). Besuch der Kleinkinder-Musterschule und der weiblichen Arbeitsschule zu Ofen. *Preßburger Aehrenlese zur Belehrung und Unterhaltung* (4.) No. 63. 253–255.
- Somogyvári Lajos (2009). Narratívum(ok) Brunszvik Teréz életéről és munkásságáról. *Iskolakultúra*, 19(3–4.) 2009, 101–109. <https://tinyurl.com/y28nuf35>
- Székely Gáborné (1928). A magyar kisdedovás százéves fejlődését bemutató kiállítás leírása és méltatása. *Kisdednevelés*, 310–314. <https://tinyurl.com/bddp7fud>
- Székely Júlia (1970). *A halhatatlan kedves*. Zeneműkiadó, Budapest
- Urbán Aladár (1996). Eszmei áramlatok Európában 1815–1848 között. In: Hornyák Mária (szerk.): „Nőttön nő tiszta fénye”. *Tanulmányok Brunszvik Teréz emlékezetére*. Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány, Martonvásár, 9–21. <https://tinyurl.com/4zj9s89s>
- Vág Ottó (1996). Brunszvik Teréz és Joseph Wertheimer. In: Hornyák Mária (szerk.): „Nőttön nő tiszta fénye”. *Tanulmányok Brunszvik Teréz emlékezetére*. Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány, Martonvásár, 37–46. <https://tinyurl.com/4zj9s89s>
- Vág Ottó, Orosz Lajos & Zibolen Endre (1962). *Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Vág Ottó: Brunszvik Teréz szerepe az első magyarországi óvodák létrehozásában. (Dokumentumok) *Magyar Pedagógia*, 61 (4), 1961. 417–441. <https://tinyurl.com/4h56h96s>
- Zibolen Endre (1996). Első négy óvodánk belső életéből. In: Hornyák Mária (szerk.): „Nőttön nő tiszta fénye”. *Tanulmányok Brunszvik Teréz emlékezetére*. Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány, Martonvásár, 86–98. <https://tinyurl.com/4zj9s89s>